

SELÇUKLU DÖNEMİNDE CİBÂL BÖLGESİNDE İKTİSADÎ HAYAT*

Okan KÜSGÜN

Dr.

Millî Eğitim Bakanlığı

okanksgn@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-3288-2920>

DOI: 10.31834/ortadoguvegoc.1805702

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 17 Ekim / 17 October 2025

Kabul Tarihi / Accepted: 9 Aralık / 9 December 2025

Yayın Tarihi / Published: 17 Aralık / 17 December 2025

Yayın Sezonu / Pub Season: Aralık / December

Atıf / Cite: Bozkaya, H. (2025). Selçuklu Döneminde Cibâl Bölgesinde İktisadî Hayat. Ortadođu ve Göç, 15(2). ss. 384-425.

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and checked via a plagiarism detector.

* Bu Çalışma, Yazarın Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümünde Tamamladığı “Selçuklu Döneminde Cibâl” Başlıklı Doktora Tezinden Üretilmiştir.

Öz

Orta Çağ İslâm coğrafyacıları tarafından İran'ın merkezi ve batı kısmını kapsayan bölge olarak nitelendirilen Cibâl şehirleri Hemedan, Kum, Kâşân, Kazvin, Burûcîrd, Dînever, Sâve, Nihâvend ve Kerec'dir. Nihâvend Savaşı'nın neticesinde İslâm egemenliğinin başladığı Cibâl'e Emevî, Abbâsî ve Büveyhîler başta olmak üzere çeşitli devletler hâkim olmuş Selçuklu egemenliği öncesinde bölgede Büveyhîlere bağlı Kâkûyî ve Annâzî hanedanları hüküm sürmüştür. Cibâl'de Selçuklu egemenliğinin başlaması ise Dandanakan Savaşı'nın ardından toplanan Merv Kurultayı'nda alınan kararlar neticesinde bölgenin fethinden Tuğrul Bey'in mesul olması ve onun da Cibâl fetihlerine İbrâhim Yinal'ı memur etmesi neticesinde olmuştur. Tuğrul Bey'den aldığı emrin ardından derhal Cibâl fetihleriyle alakadar olan İbrâhim Yinal'ın Burûcîrd ve Hemedan; Tuğrul Bey'in ise Kazvin ve İsfahan civarında giriştiği fetih hareketleri neticesinde bölge Selçuklu egemenliğine girmiştir. Böylece Cibâl'de yaklaşık 150 yıl sürecek Selçuklu egemenliği başlamıştır.

Selçuklu hâkimiyeti altında Cibâl şehirlerinin gelişim gösterdiği alanlardan biri de iktisadî saha olmuştur. Bölge ilgili devirde ticarî faaliyetlerde parlak bir görünüme bürünmüş, tarım bu dönemde Cibâl şehirlerinde gerçekleştirilen faaliyetler arasında önemli bir yer edinmiştir. Şehirlerin su ihtiyacını karşılamak için inşa edilen kanalların işleyişi de fazlasıyla ehemmiyetli bir hal almıştır. Hayvancılık açısından gelişmiş vaziyette olmayan Cibâl'de esas öne çıkan iktisadî faaliyetler ise seramik sanatı ve madencilik olmuştur.

Çalışmamızda, Selçuklu zamanında Cibâl bölgesinin iktisadî vaziyetini ticaret, tarım ve sulama, hayvancılık, zanaat ve madencilik başlıkları altında açıklayıp, bölgenin ilgili devirdeki iktisadî canlılığını ifade etmeye çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Selçuklu, Cibâl, Ticaret, Tarım, Sulama, Zanaat, Madencilik.

THE ECONOMIC STRUCTURE OF THE JIBÂL REGION IN THE SELJUK PERIOD

Abstract

Medieval Islamic geographers used the term *Jibâl* to denote the central and western part of Iran, including the cities of Hamadan, Qom, Kashan, Qazvin, Burujird, Dinavar, Saveh, Nihavand and Karaj. Following the Battle of Nihavand, the region entered the sphere of Islamic rule, and in subsequent centuries various dynasties dominated Jibâl. Immediately before the rise of the Seljuks, the Kakuyids and Annazids, as Buyid vassals, held political authority in parts of the region. Seljuk sovereignty in Jibâl was established after the Battle of Dandanakan, through decisions adopted at the Merv Council, which entrusted the conquest of the region to Tughril Beg. He then commissioned Ibrahim Yinal to conduct the campaigns in Jibâl. As a result of Yinal's operations towards Burujird and Hamadan, and Tughril's conquests around Qazvin and Isfahan, the region gradually entered Seljuk control, initiating a hegemony that would last for nearly 150 years.

Under Seljuk rule, one of the main fields in which Jibâl experienced notable development was the economic domain. The region displayed a vigorous commercial environment, while agriculture also remained significant. The functioning of irrigation channels supplying water to the cities was of considerable importance. Although pastoral production was not highly advanced, the most distinctive economic activities of Jibâl in this period were ceramic production and mining. This study analyzes the economic structure of Jibâl during the Seljuk era under the themes of trade, agriculture and irrigation, animal husbandry, crafts and mining, in order to demonstrate the region's economic dynamism in this period.

Keywords: Seljuk, Jibâl, Trade, Agriculture, Irrigation, Crafts, Mining.

Giriş

Köken olarak Arapça olan Cibâl kelimesi “dağ” manasına gelmektedir. Sözcük coğrafi isim olarak, Orta Çağ'da İran'ın merkezi ve batı kesiminin bir kısmını tanımlayan bölge olarak karşımıza çıkmaktadır. İslâm fetihleri öncesinde Medya olarak bilinen bölge, İran'da İslâm egemenliğinin başladığı Nihâvend Savaşı (21/642) neticesinde Cibâl olarak adlandırılmıştır (İbn Manzûr, s.537; Fîrûzâbâdî, 2008, s. 235). Tarihî süreç içerisinde Pehlev Yurdu, Kuhistan, Kuhistan-ı Irak isimleriyle anılan Cibâl, Selçuklu döneminde Irak-ı Acem olarak da isimlendirilmiştir (Dihhudâ, 1957, s.15786; Belâzürî, 2013, s. 343; Halîfe b. Hayyât, 1995, s. 83; Hamdullah Müstevfî-yi Kazvinî, 1919, s. 54; el-Hüseynî, 1999, s. 5; İbnü'l-Esîr, 1991, s. 272). Irak-ı Acem ifadesi bahsi geçen dönemde Cibâl ile birlikte kullanılmıştır.

Orta Çağ İslâm coğrafyacılarının eserlerinde hakkında fazlasıyla malumat bulunan Cibâl'in sınırlarını Hemedan, Kum, Kâşân, Kazvin, Burûcîrd, Dînever, Sâve, Nihâvend ve Kerec şehirlerine¹ sahip; güney ve güneybatıdan Irak-ı Arap ile

¹ Kaynaklarda farklılık bulunmasından ötürü, Cibâl'in sınırlarını çizerken birkaç şehir üzerinde durmamız gerektiği fikrindeyiz. Üzerinde eğilmemiz gereken ilk şehir Hulvân'dır. Burası, bazı Orta Çağ İslâm coğrafyası kitaplarında Cibâl şehirleri arasında gösterilirken kimisinde de bu bölgeye dahil edilmemektedir. Bu noktada bizim de şehir özelinde bir karar vermemiz gerekiyordu. Irak-ı Arap ile Irak-ı Acem sınırında tarihî hüviyete sahip bir merkez olarak tanımlanan Hulvân, Nüzhetü'l-kulûb'de Irak-ı Arap

Hûzistan, batıdan Azerbaycan, doğu tarafından Horasan ve Fars, kuzeyden ise Deylem bölgesi ile çevrili sahayı kapsayan bölge olarak tanımlamak mümkündür (Belâzürî, 2013, s. 341, 371; Ya'kûbî, 2021, s. 59-63; İstahrî, 2020, s. 182-184; İbn Hurdâzbih, 2008, s. 33; İbnü'l-Fakih, 1996, s. 417; İbn Havkal, 1366, s. 105-117; Ebû Dülef, 2020, s. 84-112; Şerîf İdrîsî, s. 672; el-Makdisî, 2022, s.285-292; Hudûdü'l-âlem mine'l-meşrik ile'l-magrib; 2020, s. 89-91; el-Bekrî, s. 62, 63; Yâkut el-Hamevî, s. 99).

İslâm egemenliğinin başladığı Cibâl'e Emevî (41-133/661-750), Abbâsî (133-656/750-1258) ve Büveyhîler (320-454/932-1062) egemen olmuştur. Bölgede, Selçuklu hâkimiyetinin arifesinde Hemedan ve civarında Kâkûyî (398-513/1007-1119), Dînever ve

şehirleri arasında gösterilmiştir. (Kazvinî, 1919, s. 47). Bu yüzden biz şehri Cibâl sınırlarına dahil etmedik. Üzerinde duracağımız bir diğer şehir ise Zencan'dır. Burası bazı coğrafyacılar tarafından Cibâl sınırları dahilinde gösterilse de şehrin merkezinin Batı İran'dan ziyade daha kuzeybatıda bulunan Azerbaycan'a yakın olması dikkate değerdir. Esasen bakıldığında, Tuğrul Bey'in Dandanakan Savaşı'nın ardından Cibâl'e İbrâhim Yinal'ı gönderirken, Çağrı Bey'in oğlu Yâkutî'ye Zencan ve Azerbaycan'ın idaresini vermesi de şehrin Azerbaycan ile birlikte değerlendirildiğini göstermesi açısından kıymetlidir. (Reşîdüddin Fazlullah, 1999, s. 20). Kazvin şehri de zaman zaman Deylem bölgesinde gösterilse de Makdisî başta olmak üzere çoğu İslâm coğrafyacısı burayı Cibâl sınırlarına dahil etmiştir (el-Makdisî, 2022, s. 285-292). Üzerinde durmamız gereken diğer iki şehir ise İsfahan ve Rey'dir. Her iki şehri, Orta Çağ İslâm coğrafyacılarından bazıları Cibâl'de gösterirken kimileri de müstakil bir bölge olarak kaydetmiştir. Aslında burada önemli olan nokta her iki şehrin Selçuklu zamanındaki önemidir. Gerek İsfahan gerekse Rey, Selçuklu zamanında devlete başkentlik etmiş ve öne çıkmış iki merkezdir. Bu dönemde her iki şehir tabiri caizse ayrı bir eyalet görünümüne bürünmüştür. Bu açıdan düşünüldüğünde her iki şehri müstakil bir bölge olarak almanın daha doğru olacağı fikrindeyiz.

dolaylarında ise Annâzîler (381-511/991-1117) hüküm sürmüştür. Selçukluların Cibâl'e olan ilgileri Dandanakan Savaşı (431/1040)'ndan önce kendini göstermiştir. Kaynaklara yansıdığı kadarıyla Selçuklu hanedan üyeleri arasında 430-431/1039 senesinde yapılan bir görüşmede bölge fetih için uygun bir yer olarak tanımlanmıştır. Dandanakan Savaşı'nın kazanılması neticesinde Selçuklu Devleti (431-552/1040-1157)'nin tanzim ve teşkilinin belirlendiği toplantı olan Merv Kurultayı'nda alınan kararlar neticesinde Cibâl'in fethinden Tuğrul Bey sorumlu olmuş emrine de İbrâhim Yinal, Yâkutî ve Kutalmış verilmiştir. Tuğrul Bey, aldığı sorumluluğun ardından bölgeyi fethetmesi için İbrâhim Yinal'ı vazifelendirmiş ve Selçuklu emîri de derhal Cibâl üzerine harekete geçmiştir (Râvendî, 2020, s. 100-104; Zahirüddîn-i Nîşâbûrî, 2018, s. 83; Reşîdüddin Fazlullah, s. 20-22; Şebânkâreî, 1944, s. 98; Köymen, 2011, s. 350-364; Turan, 2012, s. 107, 108; Piyadeoğlu, 2024, s. 68).

Cibâl'in Selçuklu fethi evvelindeki vaziyetine bu noktada kısaca değinmek yerinde olacaktır. Bölgede siyasi birlik bulunmamakta, bahsettiğimiz üzere Kâkûyî ve Annâzî yerel hanedanları hüküm sürmekteydi. Üstelik onlar iç mücadeleler ile uğraşmaktaydı (Köymen, 1976, s. 13; Agacanov, 2006, s. 111). Selçukluların bölgeye olan ilgisinin belirmesiyle birlikte Kâkûyî hanedanında mücadele halinde bulunan Ebû Mansûr

Ferâmurz ile kardeşi Ebû Kâlicâr Gerşâsb, İbrâhim Yinal'a karşı ortak hareket etmek adına bir araya gelmişlerdi (İbnü'l-Esîr, 1991, s. 378, 379; Seccâdî, 1954, s. 111; Gençtürk, 2023, s. 526). Esasen bu Selçuklulara karşı güç birliğine girildiğinin de bir kanıtı olmalıydı.

Merv Kurultayı'nın ardından harekete geçen İbrâhim Yinal Burûcîrd'i almış, daha sonra yönünü Hemedan'a çevirerek buraya hâkim olmuştur. Onun ayrılmasının ardından Hemedan'ın önceki hâkimi Ebû Kalicar Gerşâsb tekrar şehre gelerek egemen olmuştur (İbnü'l-Esîr, 1991, s. 387; İbn Kesîr, 1994, s. 138-140; Gençtürk, 2023, s. 527; Piyadeoğlu, 2013, s. 123-129). Yaşananları takip eden Tuğrul Bey, Rey'e geldiğinde İbrâhim Yinal tarafından karşılanmış ve Cibâl'in anahtarlarını teslim almıştır (İbnü'l-Esîr, 1991, s. 388-402; Seccâdî, 1954, s. 111; Bosworth, 1970, s. 82). Tuğrul Bey'in Rey'de fazla kalmadığını Kazvin'e giderek orayı elde etmesinden anlamaktayız. 434-435/1042-1043 senesinde Kazvin'in elde edilmesinin ardından İsfahan'a doğru yola çıksa da yönünü Hemedan'a çevirerek burayı almış ve Nâsır el-Alevî'yi şehre naib olarak atamıştır (İbnü'l-Esîr, 1991, s. 388-402; Seccâdî, 1954, s. 111; Bosworth, 1970, s. 82). Ebû Kalicar Gerşâsb'ın Hemedan'a yönelik faaliyetleri devam etmiş ve kısa süre sonra şehri tekrar ele geçirmiştir. Çok geçmeden İbrâhim Yinal yeniden Hemedan'a gelerek burada Selçuklu egemenliğini bir

kez daha tesis etmiştir (İbnü'l-Esîr, 1991, s. 402). Bu gelişmenin ardından yönünü Dînever'e çeviren Selçuklu emîri Annâzîler ile girdiği mücadele neticesinde şehri almıştır (İbnü'l-Esîr, 1991, s. 402). Cibâl'in tam anlamıyla Selçukluların eline geçmesi Tuğrul Bey'in 443/1051 senesinde İsfahan'ı alması neticesinde olmuştur. Böylece Kâkûyîlerin ardından Annâzîler de Selçuklulara bağlanmıştır. Üstelik İsfahan'ın alınmasıyla Kum ve Kâşân şehirlerinde de Selçuklu hâkimiyeti tesis edilmiştir. Yaklaşık yüz elli yıl boyunca Selçuklu egemenliğinde kalan Cibâl bölgesi, bu dönemde çok sayıda siyasî olaya ev sahipliği yapmıştır. Bölge için esas kritik olan gelişme ise Irak Selçuklu Devleti (513-590/1119-1194) sınırları içerisinde kalması olmuştur. Bu dönemde ehemmiyeti artan Cibâl'in, Selçuklu egemenliğinden çıkması da Irak Selçuklu hükümdarı II. Tuğrul'un Hârizmşah Tekiş'e karşı aldığı mağlubiyetin neticesinde Irak Selçuklu Devleti'nin yıkılmasıyla olmuştur (Ebü'l-Ferec, 1945, s. 306; İbn Tağrıberdî, s. 55; İbnü'l-Esîr, 1991, s. 450, 451).

Cibâl'de Selçuklu hâkimiyetinin başlamasıyla, burada bulunan şehirlerde ciddi bir atılım görülmüştür. Devletin gücü ile paralel olarak gerçekleşen bu atılımın derinden hissedildiği alanlardan biri de iktisadî sahadır. Cibâl şehirlerinde ticaret, toprak, tarım, sulama, zanaat ve madencilik açısından kıymete

haiz bir dönem başlamıştır. Çalışmada bahsedilen bu başlıklar incelenecektir.

Ticaret

Ticaret, Cibâl bölgesinde Selçuklu dönemindeki önemli geçim kaynaklarından biri olarak gösterilmiştir (Agacanov, 2006, s. 229). Richard W. Bulliet, İran'da Selçuklu zamanındaki ekonomik hayat üzerine yaptığı bir yorumda Selçukluların bölgeye geldiklerinde tarımdan ziyade daha çok ticarete yöneldiklerini ifade etmiş ve bu görüşüne dayanak olarak da Cibâl şehirlerinde kıymetli madenlerden darbedilen sikkeleri göstermiştir (Bulliet, 2011, s. 121). Cibâl'in ticaret yolları üzerinde yer alması Selçuklu döneminde bölgede ticarî hayatın gelişmesindeki etkenlerden biri olmuştur. Özellikle Hemedan tam anlamıyla kavşak noktasıdır ve şehir, İpek Yolu güzergahında yer almasından ötürü tarih boyunca önemini korumuştur. Hatta o dönemde Hemedan'a hâkim olmak İpek Yolu'nun kuzey kesimini kontrol altına almak manasını taşımıştır (Kano, 2007, s. 305; Franc ve Brownstone, 1986, s. 26). Sahip olduğu bu hususiyet, özelde şehrin genelde de Cibâl'in ticarî sahada gelişmesini sağlamıştır. Zaten Orta Çağ İslâm coğrafyacılarının Hemedan-Hulvân, Hemedan-Kazvin, Güney Hemedan, Hemedan-Sâve yolu gibi güzergahlardan bahsetmeleri de şehrin ulaşım ağını göstermiştir. Hemedan'ın Bağdat-Horasan ticaretinin yapıldığı yol üzerinde transit geçiş

konumunda bulunması da şehrin ticarî canlılığına katkı sağlamıştır. Bununla birlikte Horasan'dan yola çıkan Müslümanların kutsal topraklara gitmek için kullandığı yolun Cibâl'den geçmesi bölgenin ticarî canlılığını artıran faktörler arasında yer almıştır (Zarâî-Rızâvî, s. 46-48; Sedkî, 1967, s. 72).

Selçuklu Devleti'nin uyguladığı iktisat politikaları, Cibâl şehirlerindeki ticarî faaliyetleri olumlu anlamda etkilemiştir. Devlet zaman zaman gümrük ve ticaret vergilerini almamış, bu da ticaretin gelişmesine yardımcı olmuştur. Öte yandan Selçuklular, ticaret yollarının kontrol ve güvenliğini sağlayarak kervanların asayiş içerisinde seyahat etmelerini de sağlamıştır (Turan, 2012, s. 338, 339; Sevim ve Merçil, 2020, s. 636; Ashtor, 1976, s. 216). Ayrıca mevcut ticaret yolları üzerinde kervansaraylar inşa ederek ticarî hayatı canlandırmak adına mühim bir adım atmışlardır. Selçuklu döneminde Cibâl bölgesinde bulunan kervansaraylar günümüzde Kum-Tahran yolu üzerinde yer alan Deyr-i Geçin Kervansarayı (Akyol, 2024, s. 101, 102; Hamzeh- Ahmadî, s. 5, 6; Kiani- Clais, 1945, s. 84); Kum-Sâve yolu üzerinde Nemek Kûh Kervansarayı (Hamzeh- Ahmadî, s. 7); Rey-Kum yolu üzerinde Ribat-ı Sengi (Akyol, 2024, s. 111; Hamzeh- Ahmadî, s. 6-7); Kum-Arak yolu üzerinde Dehkede Talab Kervansarayı (Akyol, 2024, s. 119; Hamzeh- Ahmadî, s. 6, 7; Kiani- Clais, 1945, s. 126); Sâve yolu üzerinde Hamseâbâd Kervansarayı (Akyol, 2024, s.119; Kiani- Clais, 1945,

99); ve Sâve'de Hacıâbâd Kervansarayı'dır (Akyol, 2024, s.119; Kiani- Clais, 1945, 99).

Cibâl'de ticareti yapılan ürünler arasında peynir öne çıkmıştır. Ayrıca bölgede üretilen pastirmaların meşhur olduğu ve zaman zaman Horasan'a gönderildiği kaydedilmiştir (İstahrî, 2020, s. 188; el-Makdisî, 2022, s. 285). Cibâl'in meşhur ürünlerinden biri olan ve Nihâvend, Burûcîrd, Hemedan başta olmak üzere hemen her Cibâl şehrinde yetişen safran da önemli bir ticaret ürünü olarak gösterilmiştir. Üstelik safranın özünü verdiği sarı renk ile üretilen boyalar da ticareti yapılan ürünler arasında yer almıştır (Ashtor, 1976, s. 97, 242).

İran genelinde bazı ürünlerin ticaretinde özellikle Cibâl şehirlerinin öne çıktığına görmekteyiz. Şöyle ki Hemedan genel olarak bez, kalay, kundura ve peynir ticaretinde meşhur olmuştur. Ayrıca şehirde deri ticareti de yapılmış buraya gelen tilki derilerinden üretilen kürkler başka coğrafyalara ihraç edilmiştir. Şehirde deriden imal edilen ürünlerin görsel olarak fazlasıyla kıymetli maddi olarak da pahalı olduğu bilinmektedir (el-Makdisî, 2022, s. 293, 294; Şerîf İdrîsî, s. 673-676; Bakır, 2001, s. 86). Hemedan yakınlarında bulunan Ferhan Gölü'nden çıkarılan tuz da şehrin önemli ihraç ürünleri arasındadır (Bakır, 2000, s. 817; Bakır, 1997, s. 540). Kazvin ise elbise, çorap ve yay ticaretinde öne çıkmıştır. Şehir ayrıca kundura üretimiyle de meşhur olmuştur. Burada üretilen

kundura sayısı fazla olduğundan şehrin çarşısında yer alan kunduracı dükkanlarının sayısının diğer dükkanların tamamından fazla olduğu kaynaklara yansımıştır (Nâsır-ı Hüsrev, 1967, s. 6, 7; el-Makdisî, 2022, s. 293, 294; Şerîf İdrîsî, s. 673-676; Bakır, 2001, s. 86). Dînever'in önemli ticaret ürünü peynir olarak gösterilmiştir. Nihâvend de ticarî canlılık açısından fazlasıyla mühim bir merkez olarak kaydedilmiştir (el-Makdisî, 2022, s. 293, 294; Şerîf İdrîsî, s. 673-676). Kum her ne kadar dinî hüviyeti ile öne çıksa da şehir ticaret sahasında da kıymete haizdir. Özellikle gem, üzengi ve bez üretimiyle meşhur hale gelen şehirde üretilen iskemle fazlasıyla meşhur olmuştur. Bu iskemlelerin ünü o kadar yayılmıştır ki Kirman'ın Sircân kasabasında aynı ürünün taklitleri yapılmıştır (Mez, 1937, s. 106, 449). Kâşân ve Sâve ise bahsedeceğimiz üzere seramik ticaretinde öne çıkmıştır. Bu şehirlerde seramikten üretilen ürünlerin uzak yerlere ihraç edilmeleri hasebiyle daha sağlam yapılmasına özen gösterilmiştir (Amanat ve Mottahedeh, 2018, s. 410-413; Zeki Muhammed Hasan, 2017, s. 25; Ashtor, 1976, s. 244; Bausani, 1975, s. 86).

Cibâl'de ticarî canlılık gündelik yaşamı etkilemiştir. Selçuklu döneminde Cibâl şehirlerinde çok sayıda tüccar yaşamış ve vergilerini ticaretlerini yaptıkları ürünlerin çeşidine göre vermiştir. Örneğin, Cibâl'de et ticaretiyle ilgilenen bir tacir elli dinar vergi öderken, kumaş alıp-satan bir tüccar ise beş yüz

dinar vergi vermiştir (Agacanov, 2006, s. 241). Cibâl şehirlerindeki ticarî canlılık bölgede bulunan şehirlerde çok sayıda zengin tüccarın yaşamasını sağlamıştır. Bu tüccarlar arasında tefecilik yapanlar dahi olmuştur. Mesela, 6/12. yüzyılda Hemedan'da Cemal b. Menâre isimli bir tüccar zenginliğiyle öne çıkmış ve tek seferde bir kişiye otuz bin dinar borç verecek bir varyete sahip olduğu kaynaklara yansımıştır (Bündârî, 2016, s. 150).

Selçuklu döneminde Cibâl şehirleri, gerçekleştirilen ticarî faaliyetlerin yanı sıra sahip oldukları darphaneler ile de meşhur hale gelmiştir. Bölgede yer alan Kâşân (bk. Sikke 1), Hemedan (bk. sikke 2), Kazvin (bk. Sikke 3), Burûcîrd (bk. sikke 4), Sâve (bk. sikke 5), Nihâvend (bk. sikke 6) ve Kerec (bk. sikke 7)'de bulunan darphanelerde Selçuklu zamanında sikke darbedilmiştir (Leggett, 1885, s. 32, 47, 49, 79; Abbâsî, s. 714). Kum şehri üzerine tafsilatlı çalışmalara sahip olan Modarris Tâbetâbâî, çalışmalarını topladığı *Kum Nâme* isimli eserinde Selçuklu döneminde şehirde darbedilmiş olma ihtimali yüksek olan bir sikkeden bahsetmiştir. Bu bilgi Selçuklu zamanında şehirde sikke darbedilmiş (bk. sikke 8) olabileceği konusunda bir ihtimal sunmuştur (Tâbetâbâî, 1945, s. 70). Bu noktada Kâşân ile alakalı da değerli bir bilgiye sahip olunduğunu ifade edebiliriz. Nitekim Selçuklu zamanında darbedilen sikkeler üzerine araştırma yapan M. Lowick,

Selçukluların ilk altın sikkelerinden birinin Kâşân'da darbedildiğini söylemiştir (Lowick, 1970, s. 241). Nihâvend darphanesinin Selçuklu zamanındaki vaziyeti üzerine ayrı bir parantez açmak gerekir. Şehirdeki darphanede Eşkânî (m.ö 247/m.s. 224) döneminden itibaren Kaçarlar (1211-1344/1925-1796) zamanına kadar sikke kesilmiştir. Nihâvend darphanesi üzerine araştırma yapan Fereydûn Arzumânî, darphanenin Büveyhîler zamanından sonra karanlık döneme girip şehrin daha çok siyasi olaylarda öne çıktığını ifade ederek burada Selçuklu zamanında sikke kesilmediğine dem vurmuştur (Arzumânî, 1960, 68-81). Arzumânî'nin böylesi bir görüşü olsa da Selçuklu döneminde Nihâvend'de darbedilen sikkeye tesadüf etmemiz nedeniyle yazarın bu görüşüne katılmadığımızı ifade etmeliyiz.

Toprak, Tarım ve Sulama

Selçukluların, Cibâl'de uyguladıkları toprak politikasının temelini iktâ sistemi oluşturmaktadır. Genellikle Selçuklu hanedanından isimlere iktâ edilen Cibâl toprakları zaman zaman da Selçuklu devlet adamlarına tevdi edilmiştir (Lambton, 1939, s. 210, 211). Kaynaklarda, hemen her Cibâl şehrinde iktâ ile alakalı malumata denk gelmektedir. Şöyle ki Sultan Melikşah'ın kardeşi Arslan Argun'a, Hemedan ve Sâve nahiyelerinden toplam yedi bin dinar geliri olan toprak iktâ olarak verilmiştir (Bündârî, 2016, s. 230; el-Hüseyî, 1999, s.

59; Lambton, 1939, s. 221; Sümer, 1991, s. 399). Muhammed Tapar ise henüz iki yaşındaki oğlu Tuğrul'a Sâve civarını iktâ etmiştir (İbnü'l-Esîr, 1991, s. 434); Kâşân da bir dönem Muhtassü'l-Ebû Nâsîr b. Ahmed el-Kâşî'ye iktâ edilmiş, o da dört sene boyunca halkın vereceği vergiyi bağışlamıştır (Hândmîr, 1980, s. 279, 280). Kazvin ise Sultan Melikşah zamanında Emir Kamaç'a iktâ edilmiştir (el-Hüseynî, 1999, s. 59). Dînever'in, Muhammed Tapar devrinde Porsukoğullarına iktâ edilen topraklar arasında olduğu kaynaklara yansımıştır (İbnü'l-Esîr, 1991, s. 321, 322). Burûcîrd ise 536-537/ 1141-1142 senesinde Kızıl Emir Âhur'a iktâ edilen topraklar arasında gösterilmiştir (İbnü'l-Esîr, 1991, s. 86).

Selçuklu döneminde İran'da tarımı etkileyen en önemli hususun, buraya yapılan Türkmen göçü olduğu anlaşılmaktadır. Zira Türkmenler, toprağa bağlı bir yaşam tarzına sahiptir. Bu nedenle İran'da tarımla uğraşmaları doğal bir sonuç olmuştur (Bahrâmî, 1330, s. 42-45). Selçuklu zamanında Cibâl şehirlerinde tarım, ticaret kadar üst seviyede olmasa da önemli bir geçim kaynağı olarak gösterilmiştir. Bu durumun oluşmasında Hemedan, Kum, Kâşân, Dînever, Kerec, Burûcîrd ve Kazvin topraklarının, belli başlı ürünleri yetiştirebilecek seviyede olmasının etkisi vardır (el-Makdisî, 2022, s. 288-292; İstahrî, 2020, s. 183, 185; Yâkut el-Hamevî, s. 616; Lambton, 1988, s. 158).

Cibâl'de yetiştirilen ürünleri tespit etmek için Selçuklu devrinde kaleme alınan Nâsır-ı Hüsrev'in *Sefernâme'si* haricinde çok fazla kaynağa sahip değiliz. Bu yüzden tespiti yapabilmek ya da en azından genel hatlarıyla bir çerçeve çizebilmek adına Selçuklulardan önce kaleme alınan coğrafya ya da seyahat kitaplarının bize yardımcı olacağı kanaatindeyiz. Çünkü bu eserler, Selçuklu öncesi dönemde kaleme alınmış olsa da A. K. S. Lambton bu kaynaklara Cibâl'de yetiştirildiği yansıyan ürünlerin tarımının Selçuklu zamanında da yapıldığını ifade etmiştir (Lambton, 1988, s. 158).

Cibâl'de Selçuklu döneminde yetiştirilen ürünlerin başında hububat gelmiştir. Hububat içerisinde de buğday ilk sıradadır. Buğday topraklarının uygun olması nedeniyle Hemedan ve Kâşân'da daha fazla yetiştirilmiştir (Amanat ve Mottahedeh, 2018, s. 414). Safran ise Cibâl'de öne çıkan temel üründür. Kum, Hemedan ve Burûcîrd safran yetiştiriciliğinde mühim yerdedir (el-Makdisî, 2022, s. 288-292; Hudûdü'l-âlem mine'l-meşrik ile'l-magrib; 2020, s. 91; İbn Havkal, 1366, s. 111; Hakiket, s. 101, 102).

Kaynaklarda, Cibâl'de meyve yetiştiriciliği ile alakalı bilgilere tesadüf etmekteyiz. Şöyle ki Hemedan erik, armut, kayısı yetiştiriciliğinde öne çıkmış, Buhara Eriği üretiminde ilk sıralarda yer almıştır (Hudûdü'l-âlem mine'l-meşrik ile'l-magrib; 2020, s. 90; Ebü'l-Fida, s. 417). Nihâvend'in de tarımsal

faaliyetlerde hatırı sayılır bir yeri vardır. Kaynaklara yansıdığı kadarıyla şehir, bağ ve bahçeleri ile ünlü hale gelmiştir. Üstelik burada yetişen meyveler fazlasıyla dayanıklıdır. Şehirde yetişen bazı meyve-sebzeler başka iklimlere gönderilmiştir (İstahrî, 2020, s. 185-187; Hudûdü'l-âlem mine'l-meşrik ile'l-magrib; 2020, s. 90; İbn Havkal, 1366, s. 113; İdrîsî, s. 675; Ebü'l-Fida, s. 417). Kum ve Kâşân da meyve-sebze yetiştiriciliği ile öne çıkan Cibâl şehirleri arasında gösterilmiştir. Her iki şehirde erik, şeftali, kayısı tarımı yapılmış ayrıca tarhun da yetiştirilmiştir. Öte yandan Kum'da fıstık, nar ve pirinç tarımı az da olsa yapılmıştır (İstahrî, 2020, s. 185-187; Hudûdü'l-âlem mine'l-meşrik ile'l-magrib; 2020, s. 90). Burûcîrd ve Kazvin de meyve-sebze üretimi fazla olan iki şehirdir. Özellikle Burûcîrd'de birbirinden güzel meyvelerin yetiştirildiği, bu meyvelerin de başta Kerec ve Dînever olmak üzere çok sayıda şehre gönderildiği kaynaklarda kaydedilmiştir. Kazvin'in ise bağları meşhurdur ve şehir üzüm yetiştiriciliğinde öne çıkmıştır (İbn Havkal, 1366, s. 111; İstahrî, 2020, s. 185-187; Hudûdü'l-âlem mine'l-meşrik ile'l-magrib; 2020, s. 90; Ebü'l-Fida, s. 419; Hakiket, s. 101; Tavernier, s. 84, 85; Kazvînî, 1960, s. 366). Kerec, sahip olduğu şartlar gereği meyve-sebze yetiştirmede geride kalmıştır. Hatta şehrin bu ihtiyacı Burûcîrd'den sağlanmıştır. Sâve'nin ise mısır ve pamuk üretiminde öne çıkan merkez olduğu kaynaklara yansımıştır

(İstahrî, 2020, s. 185-187; Hudûdü'l-âlem mine'l-meşrik ile'l-magrib; 90; İbn Havkal, 1366, s. 113; Kazvînî, 1960, s. 67).

İran'da tarım için gerekli olan suyun sağlanması bölgenin iklimsel ve fiziksel şartları düşünüldüğünde zorluk olarak görülmüş ve bunun neticesinde suyun temin edilmesi için çeşitli yöntemler geliştirilmiştir (Bonine, 1982, s. 145; Lambton, 1953, s. 210; Lambton, 1988, s. 44; Planhol, s. 564). Sözlük anlamı yer altından ya da su kuyusundan zemine su çıkarılması ve bu suyun da kemer ile taşınması manasına gelen “kariz” ya da “kanat” ismi verilen sistem ile bu zorluk giderilmeye çalışılmıştır (Esedî-i Tûsî, 1918, s. 53; Dihhudâ, 1957, s. 12992; Hamidian vd., 2015, s. 120). Sistem, İran'da şehirleşme ile doğru orantılı bir şekilde gelişmiştir. Bununla birlikte Cibâl'de Selçuklu döneminden önce Hemedan, Kazvin, Kum ve Kâşân'da kanallar inşa edildiği bilinmektedir (Ebü'l-Fida, s. 419; Rante, 2020, s. 44).

Kanal sisteminin işleyişi oldukça basittir. Geliştirilen sistem, zemine yakın bir yer altı kanalıyla başlayıp bir su katmanının kaynak olarak kullanılmasıyla devam etmektedir. Kanala dolan su, kemerden aşağı akarak ulaşacağı noktaya varıp buradan yüzeye çıkmaktadır. Sisteme dahil olan su ise genelde dağ veya tepelerde bulunan kaynaklardan yahut kuyulardan sağlanmıştır. Kanallar, bölgenin sahip olduğu fiziksel şartlar göz önüne alınarak inşa edilmiştir. Uzunlukları genellikle 10 ila

40 kilometre, derinlikleri ise 20 ila 80 metre arasında değişmiştir. Sulama kanalları genel olarak yerin altından ilerlemiş olsa da bazı yerlerde zeminin üzerine inşa edilmiştir (Bonine, 1982, s. 145; Lambton, 1953, s. 210, 217).

Cibâl şehirlerinin su bakımından yetersiz olması bölgede kanal sisteminin kullanımını zorunlu hale getirmiştir. Öte yandan Selçuklular, Cibâl'i elde ettiklerinde kanal sisteminin var olduğu merkezlerle karşılaşmıştır. Bu durum onların bölgede uyguladıkları su politikasını şekillendirmiştir. Evvela mevcut kanalların bakım ve onarımını yapan Selçuklular, daha sonra yeni kanallar inşa etmiştir (Lambton, 1988, s. 159).

Kâşân bu noktada verilecek en iyi örneklerden biridir çünkü Selçuklu egemenliği öncesinde tipik İran şehri hüviyetinde olan merkez su açısından fakirdir. Bu nedenle şehirde çeşitli su kanalları inşa edilmiş, nehir ve kaynaklardan şehre su taşınmıştır (el-Makdisî, 2022, s. 24, 25). Kâşân'da, Selçuklu öncesi dönemde bulunan kanal sayısı kaynaklarda -her ne kadar abartılı olsa da- dört yüz seksen dokuz olarak kaydedilmiştir (Rante, 2020, s. 61; Jomehpour, 2009, s. 306). Bu bilgilerden Selçukluların, Kâşân'ı elde ettiklerinde çok sayıda su kanalı ile karşılaştığı anlaşılmaktadır. Onlar, şehre hâkim olmalarıyla birlikte kanalların işleyişini devam ettirmiştir. Hatta Selçuklu döneminde Kâşân'da şehrin pazarının kanal yolu civarında kurulması, kanalların sosyal hayata olan

tesirinin de mühim bir örneğidir. Ayrıca bu dönemde inşa edilen Celâlî Kalesi de sulama kanalı yolu üzerinde yapılmıştır. Bununla birlikte Selçuklu döneminde Kâşân'da, Mevdüddin Kâşânî tarafından bir su kanalı daha inşa ettirilmiştir (el-Makdisî, 2022, s. 54; Salim, 2017, s. 567, 572). Cibâl şehirleri içerisinde Hemedan da su ihtiyacı kanallarla karşılanan bir başka merkezdir (Rante, 2020, s. 45). Selçukluların su politikası ve su kanalına yaklaşımının derinden hissedildiği diğer merkez ise Kazvin'dir. Şehirde, su temininde sıkıntı yaşanmasından ötürü Selçuklu egemenliği öncesinde çok sayıda kanal inşa edilmiştir. Öte yandan Selçuklu zamanında da burada yeni kanallar yapılmıştır (Kazvinî, 2018, s. 635, 636). Kaynaklarda, Kazvin'de Selçuklu devrinde inşa edilen kanallar hakkında geniş bilgilere rastlamaktayız. Şehirde, bu dönemde inşa edilen kanallardan biri Selçuklu hanedanından Arslan Hatun tarafından yaptırılmıştır. Hatûnî ismiyle anılan kanalın yapılış süreci kaynaklara yansımıştır. Şöyle ki Arslan Hatun, şehre geldiğinde belli bir sürede burada oturmuş ve bu süre zarfında halkın su temininde sıkıntı yaşadığını fark etmiştir. Sıkıntılarını anlatmaya gelen halkın isteğine olumlu yanıt veren Arslan Hatun derhal su kanalı inşa edilmesini söylemiş, ustalara su sıkıntısı çözülmeyen şehirden ayrılmamalarını emretmiştir. (Kazvinî, 2018, s. 636; Siyâkî, 1961, s. 500). Şehirde, Selçuklu Valisi olarak vazifede bulunan Emir

Humartaş tarafından da bir kanal inşa ettirilmiştir (Kazvinî, 2018, s. 636; Eşrâkî, 1955, s. 15). Irak Selçuklu hükümdarı Tuğrul b. Arslan döneminde haciplik görevini yürüten Hasan Harakânî tarafından da Kazvin'de bir kanal yaptırılmış ve bu kanal Hâcîbî ismi ile anılmıştır (Kazvinî, 2018, s. 636).

Hayvancılık

Cibâl şehirlerinin Selçuklu dönemindeki hayvancılık potansiyeli hakkında çok fazla bilgiye sahip değiliz ancak kimi şehirlerin öne çıktığını görmekteyiz. Buna verilecek örneklerin başında akrepleri ile meşhur olması hasebiyle Kâşân gelmektedir. Esasen burada akrep sayısında artış İslâm fetihleri ile alakalıdır. Şöyle ki Ebû Musa el-Eş'arî, şehri elde etmek istediğinde Kâşânlıların direnişiyle karşılaşmış ve direnişi kırmak adına Nusaybin'den akrep getirilerek şehre bırakılmasını emretmiştir. Bu emrin uygulanmasıyla beraber halkın direnişi kırılmış ve Kâşân şehri düşmüştür. Bu hareketin doğurduğu en önemli sonuç ise şehirde akrep sayısında meydana gelen artış olmuş ve şehir zamanla bu özelliğiyle öne çıkmıştır (Hudûdü'l-âlem mine'l-meşrik ile'l-magrib; 2020, s. 91; el-Makdisî, 2022, s. 289).

Cibâl'de deve yetiştiriciliği de önemli bir yere sahiptir. Özellikle Kazvin'de yetişen develer diğer iklimlerde yetişen türlerine göre değerli fiyat olarak da pahalıdır (Kazvinî, 1919, s.

64). Kazvin'in meşhur develeri ile alakalı kıymetli bir malumat mevcuttur. Bu bilgiye göre Selçuklu döneminde Kazvin'e yağma düzenleyen Bâtınîler bu akın neticesinde şehirde bulunan develere el koyarak geri dönmüşlerdir (Halm, 2020, s. 52). Kaynaklarda, 563-564/1167-1168 senesindeki olaylar anlatılırken Selçuklu zamanında Cibâl'de çok sayıda hayvan olduğuna dair bilgiler tespit edilmiştir. Kaynaklara göre o yıl Kazvin'de yaklaşık iki bin damızlık deve olduğu kaydedilmiş ve bu develer renk anlamına gelen "pogur" olarak ifade edilmiştir (Râvendî, 2020, s. 280). Bununla birlikte *Ahsenü't-Tekâsîm*'de Cibâl'de pire, sinek, yılan ve kurdun yaşaması için elverişli ortam olmadığı ve bu hayvanların bölgede pek bulunmadığı kaydedilmiştir (el-Makdisî, 2022, s. 288).

Zanaat ve Madencilik

Zanaat, Selçuklu devrinde İran'da mühim bir gelişim göstermiş hatta bu ilerleyiş Moğol dönemindeki zanaatın gelişimine dahi katkı sağlamıştır (Curatola, 2016, s. 16, 17; Wilsen, 1366, s. 141, 142). Bununla birlikte Selçuklu zamanından zanaat denildiğinde akla ilk olarak seramik geldiğini ifade etmek gerekir. Çünkü İran'da seramik sanatı Selçukluların etkisiyle doruk noktasına ulaşmış ve seramik İran zanaatı için belirleyici bir hal almıştır. Oliver Watson, *Ceramics From Islamic Lands* isimli eserinde Selçuklu döneminde İran'da gelişen seramik sanatını bir "devrim" olarak nitelendirmiştir

(Watson, 2004, s. 24). Şüphesiz ki bu gelişimde kil ve maden işlemenin yüksek bir seviyeye ulaşmasının etkisi büyük olmuştur.

Seramik sanatı denildiğinde yalnızca Cibâl'de değil tüm İran'da akla ilk olarak Kâşân gelmektedir. Hatta kaynaklarda belirtildiğine göre kile şekil vererek elde edilen seramik türünün ilk örneklerine de bu şehirde denk gelinmiştir (Watson, 2004, s. 41). Şehrin, seramik sanatında öne çıkmasındaki temel faktörlerden biri de yakınlarında bulunan Fin nehri olmuştur. Çünkü nehrin kıyısında parlak taş tozunu andıran, çanak-çömleğin ham maddesi bulunmaktadır. Buna ek olarak nehirde, toz şekeri andıran kobalt maddesi de mevcuttur. Her iki madde Kâşânlı ustaların sanatıyla birleşince şehir seramik sanatında öne çıkmıştır. Hatta zamanla Kâşânlı ifadesinin sözlükteki karşılığı olan Kâşî kelimesi çeşitli dillere “*seramik ile uğraşan insan*” manasında geçmiştir (Amanat ve Mottahedeh, 2018, s. 410-413).

Selçuklular, Kâşân'ı elde ettiklerinde seramik sanatında potansiyele sahip bir şehir ile karşılaşmıştır. Onların, şehri elde etmesiyle seramik sanatında bir kesinti meydana gelmemiş aksine seramiklere eklenen yeni tarz, üslup ve renkler ile bu sanat dalı zirveye ulaşmıştır. Hatta Selçuklu döneminde seramik sanatında görülen bu ilerleyiş yalnızca Kâşân ile sınırlı kalmamış aynı zamanda Cibâl'in diğer şehirlerine de

yayılmıştır (Watson, 2004, s. 41; Wilsen, 1366, s. 141; Ettinghausen ve Yarshater, 1979, s. 27).

Cibâl'de seramik sanatında öne çıkan bir diğer merkez de Sâve'dir. Şehirde, Selçuklu zamanında çok sayıda seramik pişirme fırını mevcuttur. Üstelik bu fırınlarda tıpkı Kâşân gibi çok sayıda minyatüre sahip seramik üretilmiştir (Öney, 2004, s. 62, 64).

Orta Çağ İslâm coğrafyası kitaplarında seramik potansiyelinden övgüyle bahsedilen Kâşân'da Selçuklu zamanından üretilen seramikler (bk. seramik 1) devletin önemli ihraç ürünlerinden biri haline gelmiştir (Amanat ve Mottahedeh, 2018, s. 410-413). Bu dönemde Kâşân'da seramik sanatının ilerlemesine aslen Kâşânlı olan Ebû Tâhir ve ailesinin büyük katkısı olmuştur. 6/12.yüzyılda yaşadığı kaydedilen Ebû Tâhir ve ailesi bu sanatla derinden ilgilenmiş ve şehrin seramik ile özdeşleşmesine katkıda bulunmuşlardır. Aynı aileden olan ve Selçuklu döneminde yaklaşık kırk yıl boyunca Kâşân'da seramik sanatı ile ilgilenip şehirde öne çıkan bir başka isim ise Ebû Zeyd'dir (bk. seramik 2). Bu noktada Ebû Tâhir ve ailesinin seramiğe olan ilgisinin Selçuklu zamanıyla sınırlı kalmayıp, ailenin torunlarının Selçuklulardan yaklaşık iki yüz yıl sonra da seramik sanatıyla ilgilendikleri ifade edilmelidir. Kâşân'da seramik sanatı ile uğraşan bir başka isim de Hasan el-

Kâşânî'dir. Ancak onun hakkında elimizde yeterli bilgi bulunmamaktadır (Amanat ve Mottahede, 2018, s. 411-413).

Ebû Tâhir ve ailesinin Selçuklu zamanında Kâşân'da seramik sanatına katkıları yalnızca üretimle sınırlı kalmamıştır. Onlar ürettikleri seramiklere Farsça ya da Arapça beyitleri işleyerek seramik sanatına farklı bir tarz kazandırmışlardır. Bu noktada verilecek en iyi örnek şehirde seramik sanatı ile uğraşan ve sanatında turkuazı kullanan Ebû Zeyd'in ürettiği seramiklerdir. O, seramik sanatçısı olarak bilinmenin yanı sıra şair kimliğiyle de öne çıkmış ve ürettiği seramiklere kendi beyitlerini de işlemiştir. Seramiklere beyitlerin eklenmesine ilk olarak 4/10. yüzyılda Nişâbûr'da rastlanmış, bir diğer örneğe ise sonraki yüzyılda Rey'de denk gelinmiştir. Bu tarzı Kâşân'a getiren ise 6/ 12. yüzyılda Ebû Tâhir ve ailesi olmuştur. Onların bu işlemleri, Farsça beyitlerin özgünlüklerinin korunmasına da katkıda bulunmuştur. Seramiklere işlenen bu beyitlerde Kâşi yazı kullanılmış ve genellikle de Firdevsî'den beyitler seçilmiştir. Firdevsî'ye ek olarak Ömer Hayyam, Enverî, Cemâleddin-i İsfâhânî, Kemaleddîn İsmail İsfâhânî'den de beyitler tercih edilmiş, böylece Farsça şiirlerin korunmasına özen gösterilmiştir. (Koçânî, 1953, s. 21, 22).

Selçuklu devrinde Kâşân'da üretilen seramiklerde çoğunlukla turkuaz, yeşil, lacivert ve beyaz renkler kullanılmış genellikle de vazo, kâse ve bardak gibi ürünler üretilmiştir. Birbirinden

kiymetli olan bu ürünler Kristi Wilsen'in yorumuna göre Cibâl'de Selçuklu sanatının en önemli tezahürü olmuştur (Wilsen, 1366, s. 44, 45).

Zanaat konusunda Cibâl'i sadece seramik ile sınırlamamak gerekir. Bölgede maden varlığı ve işletmeciliğinin de ön planda olduğunu ifade etmek yanlış olmaz. Şöyle ki Orta Çağ İslâm coğrafyacılarının eserlerine bölgedeki maden ve maden işleme ile alakalı bilgiler yansımıştır. Örneğin el-Makdisî, Kâşân'dan bahsederken halkının bakır işçiliğinde usta olduğunu ifade etmiştir (el-Makdisî, 2022, s. 289, Bakır, 1997, s. 536). Ayrıca Kum'da gümüş ve altın çıkarılmıştır (Bakır, 1997, s. 523, 529). Bununla birlikte "*a Seljuq Hoard from Persia*" isimli makale çalışmasında Basil Gray, Nihâvend civarında gerçekleştirilen kazıların sonucunda elde edilen çoğunluğu gümüş ve altın olan malzemelerin, sanatsal üsluplarının tartışmasız bir şekilde Selçuklu zamanını işaret ettiğini ifade etmiştir. Hatta bulunan altın kabın Nihâvend'de üretilmiş olabileceği ihtimali üzerinde durmuştur (Gray, 1939, s. 73, 74). Hemedan'da ise Fergan Gölü'nden çıkarılan tuz, civar yerlere ihraç edilmiştir. Ayrıca şehir Cibâl'de şap çıkarılan başlıca merkezler arasında gösterilmiştir (Bakır, 1997, s. 540, 544).

Cibâl'de metal işçiliği konusunda kaynaklarda yeterli malumat mevcut değildir. Bununla birlikte 5-6/ 11-12. yüzyıllarda İran'da Horasan ve yakın bölgelerde metal işçiliği yapıldığına yönelik

bilgi bulunmaktadır. Hemedan'da bulunan ve Selçuklu zamanına tarihlendirilen metal bir su kabının Horasan ya da civarında üretildiği düşünülmektedir (Canby vd., 2016, s. 108, 268; Zeki Muhammed Hasan, 2017, s. 24). Ayrıca Cibâl şehirlerinde cam işçiliğinin geliştiği de kaynaklara yansımıştır. Nitekim bu bölgede camdan üretilen ürünler Selçuklu sanatının da önemli bir tezahürü konumuna gelmiştir (Zeki Muhammed Hasan, 2017, s. 26).

Sonuç

Selçuklu zamanında Cibâl bölgesinde ticaret, İpek Yolu üzerinde bulunması ve Horasan-Bağdat ticaretinde bir transit geçiş noktası olması sebebiyle Hemedan özelinde fazlasıyla gelişmiştir. Öte yandan Selçuklu Devleti'nin uyguladığı iktisat politikaları da Cibâl'de ticaretin gelişmesi için fazlasıyla kıymetlidir. Şöyle ki devlet zaman zaman gümrük ve ticaret vergilerini almamış bu da bölgede ticaretin canlanmasını sağlamıştır. Ayrıca devletin kervanların güven içinde seyahat etmelerini sağlamak adına yaptıkları da ticareti canlandırıcı etkenlerdendir. Zira Selçuklu zamanında Cibâl'de faaliyet gösteren kervansarayların varlığı da bunun delilidir. Ayrıca Cibâl'in hemen her şehrinde Selçuklu döneminde kıymetli madenlerden darbedilen sikkeler de devrin iktisadî canlılığını göstermesi açısından fazlasıyla ehemmiyetlidir. Bununla birlikte Cibâl'in peynir, pastırma, safran, bez, kundura, gem,

üzengi ticaretiyle de meşhur olduğu kaynaklara yansımıştır. Cibâl'de Selçukluların uyguladığı toprak politikalarının başında ise iktâ yer almıştır ve Selçuklu hanedanından olan ya da devlet kademelerinde vazifesi bulunan isimlere Hemedan ve Sâve başta olmak üzere Cibâl toprakları çeşitli dönemlerde iktâ edilmiştir. Bölgede tarım ise haliyle suya bağlıdır ancak Cibâl şehirlerinin su bakımından fakir olması kariz ya da kanat adı verilen kanal sisteminin geliştirilmesini sağlamış ve böylece gerek şehirler gerekse toprak suyla buluşturulmuştur. Selçuklu zamanında Kâşân ve Kazvin'de inşa edilen su kanallarının şehirlerin canlandırılması açısından fazlasıyla önemli olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Cibâl şehirleri çeşitli ürünlerin yetiştirilmesiyle öne çıkmıştır. Örneğin safran hemen tüm Cibâl şehrinde yetiştirmiştir. Hububat tarımı da bölge de gerçekleştirilmiştir. Bununla birlikte Burûcîrd'in meyve yetiştirmede öne çıkan bir merkez olduğu hatta birçok şehrin meyve ihtiyacının da buradan karşılandığı fark edilmektedir. Zanaat sahasında ise Kâşân, yalnızca Cibâl'de değil aynı zamanda tüm İran'da seramik sanatıyla meşhur hale gelmiştir. Burada üretilen seramikler Selçuklu sanatının zirve noktası olarak değerlendirilmiştir. Selçuklu egemenliğinden önce şehir bu zanaat dalıyla meşhur hale gelmiş olsa da Selçuklular ile seramik sanatına yeni bir üslup ve tarz getirilmiştir. Böylece Kâşân'da üretilen seramikler Selçuklular

vesilesiyle büyük bir gelişim göstermiştir. Ayrıca seramik sanatında Sâve'nin de dikkate değer bir yeri bulunmaktadır. Cibâl, altın ve bakır madeni işlemede öne çıkmış, ayrıca cam işleme sanatında da hatırı sayılır bir yer edinmiştir. Tüm bu bahsettiklerimizden yola çıktığımızda Cibâl şehirlerinin, Selçuklu zamanında iktisadî anlamda büyük bir canlılık ve gelişim içerisinde olduğu fark edilmektedir.

Kaynakça

Agacanov, S. (2006). *Selçuklular*. (E. Necef, Çev) İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Akyol, Y. (2024). *Büyük Selçuklular döneminde ribatlar ve sosyo-kültürel ve ekonomik fonksiyonları* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Ankara.

Alptekin, C. (2021). *Selçuklu ve Atabeglikler tarihi üzerine araştırmalar*. İstanbul: Yeditepe Yayınları.

Amanat, M. ve Mottahehed, R. (2018). Medieval Kashan: crossroads of commerce and culture. *Eurasian Studies*. 16, 395-429.

Arzumânî, F. (1380). Negâreşi ber pişîne-i Nehâvend be estinad sikke nuvişteha. *Ferhengan*, 9, 68-81.

- Ashtor, E. (1976). *a Social and economic history of the Near East in the Middle Ages*. Berkeley: University of California Press.
- Bakır, A. (2001). Ortaçağ İslâm dünyasında deri, tahta ve kağıt sanayi. *Bellekten*, 65 (242), 75-160.
- Bakır, A. (2000). Ortaçağ İslam dünyasında dokuma sanayi. *Bellekten*, 64/(241), 749-826.
- Bakır, A. (1997). Ortaçağ İslam dünyasında madenler ve maden sanayi. *Bellekten*, 61(232), 519-596.
- Belâzürî. (2013). *Fütûhu'l-büldân*. (M. Fayda, Çev.) İstanbul: Siyer Yayınları.
- Bonine, M.E. (1982). From qanat to kort: traditional irrigation terminology and practices in Central Iran. *Iran*, 20, 145-159.
- Bosworth, C. E. (1970). Dailamîs in Central Iran: the Kâkûyids of Jibâl and Yezd. *Iran*, 8, 73-95.
- Bausani, A. (1975). *The Persians from the earliest days to the twentieth century*. (J.B. Donne, İngilizceye Çev) London: Elek Books.
- Bulliet, R. W. (2011). *Cotton, climate, and camels in early Islamic Iran and moment in World history*. New York: Columbia University Press.

- Bündârî. (2016). *Zübdetü'n-nusra ve nuhbetü'l-usra*. (K. Burslan, Çev.) Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Canby, S. R. (2016). *Court and cosmos the great age of the Seljuqs*. New York: Yale University Press.
- Curatola, G. (2016). *Persian ceramics from the 9th to the 14th century*. Milano: Skira Published.
- Debîr-i Siyaki, S. M. (1381). *Seyr-i târîh-i binâ-i şehri-i Kazvin o binâha-yı an*. Kazvin.
- Dihhudâ, A. E. (1377). *Lugatnâme*, (9-15. cilt), (M. Muayyen, S. C. Şehidi Haz.) Tahran: Müessese-i İntişârat ve Çâp-ı Danîşgâh-ı Tahran, Müessese-i Lugatnâme-i Dihhudâ.
- Ebû Dülef. (2020). *er-Risâletü's-sâniye (İran seyahatnamesi)*. (S. Gündoğdu, Çev.) İstanbul: Kronik Kitap.
- Ebü'l-Ferec. (1945). *Tarih*. (1. cilt), (Ö.R. Doğrul, Çev.) Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ebü'l-Fidâ. (1860). *Tâkvimü'l-büldân*. (J. T. Reinaud vd. Haz.) Beyrut.
- el-Makdisî. (2022). *Ahsenü't-tekâsîm*. (R. Şeşen, Çev.) İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Esedî-i Tûsî. (1336). *Lugat-ı Fûrs*. (M. Debîr-i Siyâkî, Haz.) Tahran.

- Eşrâkî, A. (1375). İçtimâi o ferhengi ketibeha-i devre-i Selcukî Mescid-i Cami-i Âtik Kazvin. *Ferheng, Honaar, o Adab Kazvin (Nesim)*, Kazvin: Muessese-i Elhâdî Kum.
- Ettinghausen, R. ve Yarshater, E. (1979). *Highlights of Persian art*. Colorado: Westview Press.
- Fîrûzâbâdî. (2008). *el-Kamûsü'l-muhît*. (E. M. eş-Şamî ve Z. C. Ahmed Haz.) Kahire: Dârü'l-Hadis.
- Franck, I. vd. (1986). *The Silk Road a history*. New York, Facts on File.
- Gray, B. (1939). a Seljuq hoard from Persia. *The British Museum Quartely*, 13/3, 73-79.
- Gençtürk, C. (2023). Kâkûyî hükümdarı Zahîrüddin Ebû Mansûr Ferâmurz ve dönemi. *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 6/2, 511-531.
- Hakiket, A. (1966). *Ferheng-i târîkh-i ve coğrafya-yi şehristanhan-i Iran*. Tahran.
- Halîfe b. Hayyât. (1995). *et-Târîh*. (M. N. Kavvâz ve H. K. Kavvâz, Haz.) Beyrut.
- Halm, H. (2020). *Haşhaşîler gizli bir örgütün tarihi*. (A. Dirim, Çev.) İstanbul: Runik Kitap.
- Hamdullah Müstevfî-yi Kazvinî. (1919). *Nüzhetü'l-kulûb*. (G. L. Strange, Çev.) London: E.J. Brill.

- Hamdullah Müstevfi-yi Kazvinî. (2018). *Târîh-i güzîde*. (M. Öztürk, Çev.) Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Hamidian, A. vd. (2015). Qanat, traditional eco-technology for irrigation and water management. *Agriculture and Agricultural Science Procedia*, 4, 119-125
- Hamzeh, M. S. ve Ahmadi, B. S. Karvansaraha-i devre-i Selcuk Ostan-ı Kum. *Çeharmin Kongre Asitani Târîkh-i Mimari o Şehrsazi (Ostan-ı Kum)*, 1-14
- Hândmîr. (1980). *Düstûrû'l-vüzerâ*. (H. Emin Süleyman, Haz.) Kahire.
- Hudûdü'l-âlem mine'l-meşrik ile'l-magrib*. (2020). (A. Duman ve M. Ağarı, Çev.) İstanbul: Kitabevi.
- İbn Havkal. (1366). *Sûretü'l-arz*. (C. Şuâr, Farsçaya Çev.) Tahran: İntişârat-ı Emir-i Kebir.
- İbn Hurdâzbih. (2008). *el-Mesâlik ve'l-memâlik*. (M. Ağarı, Çev.) İstanbul: Kitabevi.
- İbn Kesîr. (1994). *el-Bidaye ve'n-nihaye*. (12. cilt), (M. Keskin, Çev.) İstanbul: Çağrı Yayınları.
- İbnü'l-Esîr. (1991). *el-Kâmil fi't-târîh*. (9-11. cilt), (A. Özaydın, Çev.) İstanbul: Bahar Yayınları.
- İbnü'l-Fakih. (1996). *Kitâbü'l-büldân*, (Y. el- Hâdî, Haz.) Beyrut.

İbn Manzûr. (t.y.). *Lisânü'l-Arab*. (A. A. el-Kebir vd, Haz.)
Kahire: Dârü'l Meârif.

İbn Tağrıberdî. (t.y.). *en-Nücûmü'z-zâhire fî mülûki Mısır ve'l-Kâhire*. (5. cilt), (H. Şemseddin, Haz.) Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye.

Islamic coin auction no.26, A.H. baldwin&sons ltd and arabian coins and medals, wednesday 6 august 2014 (the Linden collection). (2014). London.

İstahrî. (2020). *Mesâlik ve'l-memâlik (ülkelerin yolları)*, (M. Ağar, Çev.) İstanbul: Ayışığı Yayınevi.

Jomehpour, M. (2009). Qanat irrigation systems as important and ingenious agricultural heritage: case study of the qanats of kashan: Iran. *International Journal of Environmental Studies*, 66, 297-315.

Kano, H. (2007). City development and occupational change in Iran: a case study of Hamadan. *The Developing Economies*, 16/3.

Kiani, M. ve Clais W. (1364). *Fihristi kervansarahaye İran*. Tahran.

Koçânî, A. (1373). Sefalgeran-ı Kaşan o şîir-i Farsî. *Neşr-i Danîş*, 84, 21-30.

- Köymen, M. A. (2011). *Büyük Selçuklu imparatorluğu tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Lambton, A. K. S. (1939). *Contributions to the study of Seljuq institutions* (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- Lambton, A. K. S. (1988). *Continuity and change in Medieval Persia aspects of administrative economic and social history, 11th-14th century*. New York: Biblioetheca Persica.
- Lambton, A. K. S. (1953). *Landlord and peasant in Persia*. London: Oxford University Press.
- Leggett, E. (1885). *Mint-Towns and coins of the Mohamedans*. Bombay: Thacker&Co.
- Lowick, N.M. (1970). Seljuq coins. *The Numismatic Chronicle* 1966-1970. *Seventh Series*. 10, 241, 251.
- Mez, A. (1937). *The Renaissance of Islam*. (S. K. Bhuda ve D.S. Margoliouth, Almandan İngilizceye Çev.) Patna: Jubilee Printing.
- Nâsır-ı Hüsrev. (1967). *Sefernâme*. (A. Tarzi, Çev.) İstanbul: Devlet Kitapları Müdürlüğü.
- Öney, G. (2004). Büyük Selçuklu seramik sanatında, resim programı ve gelişen figür üslubu. *Sanat Tarihi Dergisi*, 13/1, 61-82.

- Planhol, de X. Kariz i. terminology. (15. cilt), *Elr*, 565- 565.
- Piyadeoğlu, C. (2024). *Büyük Selçuklular*, İstanbul: Kronik Kitap.
- Piyadeoğlu, C. (2013). Selçuklu hanedanının önemli bir mensubu İbrahim Yinal. *Türkiyat Mecmuası*, 23/2, 123-129.
- Rante, R. (2020). Iranian cities: settlements and water management from Antiquity to the Islamic Period. *Cities of Medieval Iran*, (D. D. Guedey vd. Ed.) (ss 39-77). Leiden: Brill, 2020.
- Râvendî. (2020). *Râhatü's-sudûr ve âyetü's-sürûr*. (A. Ateş, Çev.) Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Reşîdüddin Fazlullah. (1999). *Câmi'u't-tevârîh*. (2. cilt), (A. Ateş, Haz.) Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Sadruddîn Alî b. Nasîr el-Hüseyni. (1999). *Ahbârü'd-devleti's-Selcûkiyye*. (N. Lügal, Çev.) Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Salim, M. (2017). Selçuklu Devletinin yadigarı Celali Kalesi. *DTCF Dergisi*, 57/1, 564-581.
- Seccâdî, S. A. (1374). *Âl-i Kâkûye*. (2. cilt), *DMBİ*. Tahran: Dâ'iretü'l ma'ârif-i Büzürg-i İslâmî.

- Sevim, A. ve Merçil E. (2020). *Selçuklu Devletleri tarihi siyaset, teşkilat ve kültür*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Şebânkâreî. (1363). *Mecma'u'l-ensâb*. (M. H. Muhaddes, Haz.) Tahran: İntişârat-ı Emir Kebir.
- Şerîf İdrîsî. (t.y.). *Nüzhetü'l-müştâk fî'htirâkı'l-âfâk*. Kahire.
- Tâbetâbaî, M. (1364). *Kum nâme*. Kum.
- Taghî, B. (1330). *Târîkhe keşavrezi İnan*. Tahran.
- Tavernier, J.B. (t.y.). *Les six voyages*. Paris.
- Turan, O. (2012). *Selçuklular tarihi ve Türk İslâm medeniyeti*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Watson, O. (2004). *Ceramics from Islamic lands*. New York: Thames and Hodson.
- Wilsen, K. (1366). *Târîkhe senâyi-i İnan*. (A. Feryar, Farsçaya Çev.) Tahran: Çâphane-i Pedide.
- Ya'kûbî. (2021). *Kitâbü'l-büldân*. (M. Ağarı, Çev.) İstanbul: Ayışığı Kitapları.
- Yâkut el-Hamevî. (t.y.). *Mu'cemü'l-büldân*. (F.A. el-Cündî, Haz.) Beyrut.
- Zahirüddîn-i Nîşâbûrî. (2018). *Selçûknâme*. (A.G. Fidan, Çev.) İstanbul: Kopernik Yayınları.

Zaraî, M. İ. ve Rızâvî, M. (1977). Coğrafya-ı iktesadî deşt-i Hemedan behar der devre-i İslâmî (ez kurn sovvom ta evahir-i devre-i Kaçar) ber esas-i esnad-ı mektub-ı târîkhe ve coğrafya-yi. *Pejûheşgah-ı Ulûm-ı Ensanî o Motalaat-ı Ferhengi, der Faslnâme-i İlmî, Terûcî, 2, 39-61.*

Zekeriyyâ b. Muhammed Kazvînî. (1960). *Âsârü'l-bilâd ve ahbârü'l-ibâd.* Beyrut: Dâru Sâdır.

Zeki, M. H. (2017). *el-Fünûnu'l-İraniyye fî'l-asri'l-İslâmi.* York: Hindawi.

Ashmolean Museum Oxford.

<https://collections.ashmolean.org/object/352696>

adresinden 05 Temmuz 2025 tarihinde erişildi.

Met Museum.

<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/45>

[1752](https://www.metmuseum.org/art/collection/search/45) adresinden 05 Temmuz 2025 tarihinde erişildi.

CoinArchives<https://www.coinarchives.com/w/lotviewer.php?>

[LotID=5699668&AucID=6480&Lot=495&Val=98a3965](https://www.coinarchives.com/w/lotviewer.php?)

[2e7e1d1e31c7db33bf500e91a](https://www.coinarchives.com/w/lotviewer.php?) adresinden adresinden 05

Temmuz 2025 tarihinde erişildi.

CoinArchives<https://www.coinarchives.com/w/lotviewer.php?>

[LotID=5699670&AucID=6480&Lot=497&Val=67ad1cff](https://www.coinarchives.com/w/lotviewer.php?)

[969cb44716e9d6c7b6674fdb](https://www.coinarchives.com/w/lotviewer.php?) adresinden 19 Mart 2025

tarihinde erişildi.

Ekler

Sikke 1 (Coin Archives. 19 Mart 2025)

Kâşân'da Melikşah döneminde darbedilen 2.81 gram ağırlığındaki sikke.

Sikke 2 (Coin Archives. 19 Mart 2025)

Hemedan'da Berkyaruk döneminde darbedilen 2.47 gram ağırlığındaki sikke.

Sikke 3 (Islamic Coin Auction. Sır. 492)

Kazvin'de Alparslan döneminde darbedilen 3.13 gram ağırlığındaki sikke.

Sikke 4 (Islamic Coin Auction. Sır. 492)

Burûcîrd'de Melikşah döneminde darbedilen 3.37 gram ağırlığındaki sikke.

Sikke 5 (Islamic Coin Auction. Sır. 3552)

Sâve'de Melikşah döneminde darbedilen 2.55 gram ağırlığındaki sikke.

سنجر

لا اله الا الله

بين ملك وحده لا شريك له شاه

المشترشد بالله

السلطان الاعظم

Sikke 6 (Alptekin, 2021, s. 242)

Nihâvend'de Sencer döneminde darbedilen sikke.

Altı çizili olan kelimeler sikkenin ön yüzünün yan tarafında yer almaktadır.

لا اله الا
بين ملك الله وحده شاه
لا شريك له
السلطان الاعظم
سنجر

Sikke 7 (Seljuq Joins, s. 248)

Kerec'de Sultan Sencer devrinde darbedilen sikke. Altı çizili olan kelimeler sikkenin ön yüzünün yan tarafında yer almaktadır.

Sikke8 (Tâbetâbaî, 1364, s. 70)

Tâbetâbaî'nin bahsettiği sikke.

Seramik 1 (Ashmolean Museum Oxford. 05 Temmuz 2025)

Selçuklu zamanında Kâşân'da üretilen seramik (6/12. Yüzyıl sonu)

Seramik 2 (Met Museum. 05 Temmuz 2025)

Kâşân'da Ebû Zeyd tarafından üretilen seramik.